

про летунство УГА // Український скиталець. – 1922. – Ч. 14. 10. Кондратьев В. Фронтовые самолеты Первой мировой войны: В 2-х ч. – М., 1997. – Ч. 2. – С. 16, 24; Мараев Р.В. Украинский воздушный флот в гражданской войне // Аэрохобби. – 1992, – № 2. – С. 13; Савин В.С. Авиация в Украине. – С. 89 – 90. 11. Кондратьев В. Самолеты Цепелина // Крылья Родины. – 1994. – № 2. – С. 31. 12. Мараев Р.В. Украинский воздушный флот в гражданской войне. – С. 14. 13. Возвращаясь к истории с “Оленой” // Аэрохобби. – 1994. – № 1. – С. 21. 14. Франко П. Летунський відділ УГА // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 10. – С. 4. 15. ЦЦАВОВ України, ф. 2188, оп 1, спр. 199, арк. 1 – 17.

Ж.В. Мина

ЯВИЩЕ “ОТАМАНІЇ” В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ

© Мина Ж.В., 2002

З’ясовуються причини виникнення явища “отаманії” та його вплив на наслідки національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр.

The motives of “otamania” phenomena appearance, both its influence and consequences of national liberation struggle during 1919 – 1921 are investigated.

Період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. – це складний час в українській історії, час багатьох героїчних звершень і водночас період, який дав чимало простору для розвитку багатьох неоднозначних явищ, зокрема “отаманії”. Зробимо спробу з’ясувати причини виникнення цього явища та його вплив на наслідки національно-визвольних змагань. Значною мірою це пов’язано з нагальними проблемами сучасного державного будівництва, успішне вирішення яких немислиме без урахування досвіду минулого.

Як відомо, отаман – це військове звання в Армії УНР з 1917 по 1920 рік. З 1920 р. замість цього звання було запроваджено чин генерала. З листопада 1918 р. посаду Головного Отамана Армії УНР обіймав С. Петлюра. Для командування бойовими діями на фронті Головний Отаман призначав наказних отаманів (з 1919 по 1920 рік). В Українській галицькій армії військове звання “отаман” прирівнювалось до чину майора [1, с. 545]. Крім того, в період національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. отаманами часто називали себе керівники повстанських загонів і партизанських з’єднань. Саме тут потрібно чітко розділити дві категорії таких отаманів. Перша категорія – це ті отамани, які усвідомлювали свої національні обов’язки і на чолі повстанських загонів воювали проти ворогів української держави в запіллі. Коли український фронт наближався до території, на якій діяли ці повстанські загони, то вони ставали в диспозиції штабу Дієвої Армії УНР і виконували покладені на них завдання. Серед них найвідомішими були: Я. Орел (Гальчевський), І. Лютий (Гонта), Г. Чупринка, Деркач, Сірко, Шепель, Волинець, Хмара, Загородній, Струк, Трепет та багато інших [2, с. 10].

Друга категорія повстанських отаманів – це власне та категорія, яка і породила явище “отаманії”. На чолі партизанських загонів вони часто співпрацювали з фронтовими частинами Дієвої Армії УНР, але переважно діяли в запіллі. Залучені до регулярної армії, вони не завжди виконували накази та переважно діяли на власний розсуд, що не узгоджувалось з бойовими діями армії УНР [3, с. 10].

Кожний з таких “командирів” для підняття свого авторитету намагався пристосувати свої накази до бажань підлеглих, що й без того підривало боєздатність новостворених

частин. Усе ж “отаманія” не була визначальною рисою українського військового руху і національного військового будівництва. Українізовані частини, хоч і являли собою уламки колишньої імперської армії та несли на собі її відбиток, стояли ближче до регулярних частин [4, с. 211].

Найбільшого розмаху повстанський рух набув в період Директорії. Закон “Про мобілізацію”, прийнятий Директорією 27 листопада 1918 р. для вирішення проблеми поповнення збройних сил, був однією з найважливіших причин, що породила явище “отаманії”. Через відсутність військової структури установ і засобів мобілізація успіху не мала [5, с. 108 – 109]. Полковник УНР Є. Коновалець в своїй роботі “Причинки до історії української революції” писав: “На тлі повної невідповідності апарату та безсилля військової влади взяти в руки маси мобілізованих, з’явилися самочинні команданти менших і більших збройних відділів, які вели різні самочинні операції та потім розпадались або переходили до більшовиків” [6, с. 22]. Однак він зауважував, що серед отаманів було багато ідейних і чесних, які нарівні з іншими старшинами несли військову службу, а згодом при формуванні більших військових одиниць влились в них зі своїми загонами [7, с. 23].

Перехід на бік більшовиків повстанських отаманів Зеленого, Хиженка, Григор’єва, Махна та інших уможливили просування Червоної Армії вглиб України та окупації значної її території. Л. Шанковський у статті “Григор’євщина – проблема й література” порівнював співвідношення сил. На початку наступу, тобто на початку листопада 1918 р., військо В. Антонова-Овсієнка нараховувало близько 7 – 8 тис. бійців. У грудні 1918 р. Армія УНР нараховувала близько 100 тис. бійців (а по всій Україні приблизно 300 тис. озброєних вояків і повстанців). А вже на початку лютого 1919 р. в В. Антонова-Овсієнка було близько 46 тис. бійців, а в Армії УНР – близько 20 тис. вірних урядові військ [8, с. 84 – 85].

У період Директорії поширився рух анархістських організацій. Серед отаманів-анархістів найвідомішим був Нестор Махно, який в листопаді 1918 р. уклав угоду з урядом Директорії УНР про спільну боротьбу проти влади гетьмана П.Скоропадського. Однак угода виявилась недовготривалою [9, с. 24].

У середині грудня 1918 загони отамана Махна перейшли на бік більшовиків, захопили разом з червоноармійцями Катеринославщину і вдарили на праве крило лівобережного фронту [10, с. 458]. Проте вже 31 грудня 1918 р. частини Армії УНР під командуванням Самокиша звільнили Катеринослав. З 1919 р. Махно розпочав боротьбу проти денікінців, військ Директорії та Антанти. Він очолив бригаду у Першій задніпровській дивізії (командиром якої був П. Дибенко), до складу якої входила частина вояків отамана М. Григор’єва [11, с. 109]. Ідейно обґрунтовувала махновський рух в 1918 – 1920 рр. українська анархістська організація “Набат” (створена в 1918 р.), що висунула лозунг “третьої соціальної революції”. Махно, перебуваючи під впливом ідей анархізму, виступав проти будь-якої форми влади (ідея “вільних рад” та “безвладної держави”), забезпечення життя трудівників на основі безпартійності та безвладдя. Махно в умовах протистояння двох сильних противників в Україні намагався стати “третьою силою” поряд з Директорією і більшовиками [12, с. 458].

В історичній літературі існує думка про те, що однією з причин “отаманії” були індивідуалістичні погляди українців та вплив історичних традицій. Цю думку спростував І. Мазепа у роботі “Всупереч Отаманщині”. Звичайно, вплив історичних традицій спостерігався у зовнішніх ознаках. Але, по-перше, це стосувалось тільки вузької категорії отаманів, а, по-друге, причини отаманії набагато глибші й складніші [13, с. 5].

Історик М. Стахів, аналізуючи причини отаманії у своїй праці “Україна в добі Директорії УНР”, прийшов до висновку, що її породила недостатня кількість старшин з повною національною свідомістю [14, с. 65]. Інший історик В. Прохода у статті “Уваги до праці д-ра Матвія Стахова “Україна в добі Директорії УНР” заперечив це твердження. Він вважав, що причина отаманії у тому, що Директорія не довіряла старшинам [15, с. 98]. Багато старшин не були залучені до керування військовими формаціями і вони або залишили військову службу, або прийшли до ворожого табору. Навіть такі старшини Генерального штабу, як М. Юнаків, В. Сальський, М. Безручко, О. Галкін, В. Куш, В. Петрів, В. Сінклер та багато інших спочатку не користувались довір’ям і не зайняли відповідного становища. На думку В. Проходи, без об’єктивних причин за наказом Осецького був звільнений з посади начальника Північно-Західного фронту полковник А. Пузицький, командир 17 піхотної дивізії, яка обороняла кордони УНР на північному фронті [16, с. 98 – 99]. Після арешту полк. Пузицького 17 піхотна дивізія фактично перестала існувати і північний фронт було ліквідовано. Зростало недовір’я до Директорії серед військових і виникали численні “бунти”, які дезорганізували чинність регулярної армії. Першим серед них М. Стахів виділив “бунт” повстанського отамана Зеленого (справжнє прізвище Терпило Д.І.) [17, с. 100].

У листопаді 1918 р. отаман Зелений сформував у Трипіллі Дніпровську дивізію, яка складалась з чотирьох полків загальною чисельністю близько 2,5 тис. чоловік і брав участь у повстанні проти гетьманського уряду на Трипільщині. У січні 1919 р. отаман Зелений виступив проти Директорії УНР і перейшов на бік Червоної Армії [18, с. 16].

У згаданій вище праці “Україна в добі Директорії УНР” М. Стахів писав, що Дніпровська дивізія під впливом боротьбистів та чорносотенців відмовилась виконувати наказ вирушити в напрямку на Чернігівщину, що і спричинило “бунт” [19, с. 156 – 157]. В. Прохода, аналізуючи події того часу, прийшов до висновку, що наказ був позбавлений стратегічної мети, оскільки виконання його загрожувало Дніпровській дивізії знищенням. Так сталось з Чорноморською дивізією (кошем). Чорноморці виконали наказ – вирушили на Чернігівщину, де, оточені більшовиками, перейшли на їх бік, лише 1-й полк дивізії під командуванням полк. Царенка прорвався з оточення і приєднався до Армії УНР [20, с. 98 – 99].

Отже, причини переходу отамана Зеленого на сторону Червоної Армії в січні 1919 р. до кінця не з’ясовані, але про невваженість його кроків говорять подальші події.

Після переходу на бік Червоної Армії отаман Зелений був призначений командиром 1-ї Київської радянської дивізії, що увійшла до складу Українського фронту під командуванням В. Антонова-Овсієнка. Ця дивізія вела бої з частинами Армії УНР у р-ні Трипілля, Обухова, Германівки, Ржищева. Після вимоги більшовицького командування реформувати дивізію за зразком червоноармійських частин отаман Зелений відмовився влитися в Червону Армію та відвів дивізію у р-н Трипілля. Він підтримав Всеукраїнський ревком, який виступив проти “окупаційного уряду Раковського і підпорядковувався Головному повстанському штабу на чолі з Ю. Мазуренком. На початку квітня 1919 р. загони отамана Зеленого вели бої з регулярними частинами Червоної Армії. Повстанські сили швидко зростали і на початку травня нараховували близько 12 тисяч чоловік [21, с. 850]. Повстанці під командуванням отамана Зеленого контролювали Київський, Сквирський, Таращанський, Васильківський та інші повіти, а згодом значну частину Київщини і Полтавщини. Відзначимо, що отаман Зелений відмовився надати підтримку отаману М. Григор’єву, що значно послабило антибільшовицький повстанський рух. Проти повстанців було направлено червоноармійські загони чисельністю 21 тис. чоловік. У запеклих боях всередині

травня загони отамана Зеленого зазнали поразки і відступили на лівий берег Дніпра. 18 листопада 1919 р. поблизу с.Злодіївки неподалік від Трипілля загони отамана Зеленого були розбиті. З невеликими загонами він ще деякий час вів боротьбу з денікінцями, але в серпні 1919 р. був остаточно розбитий [22, с. 850].

Подібна доля була і в інших отаманів, що переходили з одного табору в інший, ставили собі власну мету, переважно не в інтересах боротьби за українську державність, і вносили дезорганізацію на фронті.

Маловивченою залишається особистість отамана Григор'єва. На бік Директорії він перейшов від гетьмана П. Скоропадського у районі Миколаєва у ході повстання проти гетьманату як отаман стихійного селянського повстання, вважаючи себе “посланцем Бога і зіркою Спасіння України” [23, с. 108]. Вже 1 лютого 1919 р. Григор'єв зі своїми загонами перейшов на бік більшовиків. Історик Л. Шанковський вважав, що перехід цей відбувся під “впливом “боротьбистських діячів” України як частина великої “боротьбистської революції” у січні – лютому 1919 р., що зруйнувала фронт Армії УНР проти московсько-більшовицької армії та примусили вірні урядові УНР війська залишити Київ і відступити до лінії Дніпра” [24, с. 84]. Це була одна з причин переходу отамана Григор'єва на бік більшовиків. Ще одна з головних причин виступу отамана Григор'єва проти Директорії УНР – розходження з урядом щодо політики на півдні України. Він був незадоволений мирним договором, який підписав С. Петлюра із союзниками в Одесі. Отаман Григор'єв не тільки кинув останнього під час бою з червоноармійцями за переправу на Дніпрі у районі Знам'янки, а й атакував військо УНР з півночі. 1 лютого 1919 р. отаман вже як лівий есер досяг угоди з П. Дибенком і привів 6 тис. селянських партизан під червоні прапори, ставши комбригом сформованої з його колишніх загонів 1-ї бригади 1-ї Задніпровської стрілецької дивізії. Через кілька днів після одеської операції бригаду було переформовано у 6-ту стрілецьку дивізію [25, с. 109].

Побачивши грабіжницьку політику більшовиків в Україні, яка супроводжувалась кривавими репресіями проти українського селянства, отаман Григор'єв вирішив підняти антибільшовицьке повстання [26, с. 109]. 9 травня 1919 р. він видав універсал “До українського народу”, в якому говорилось про “Україну для українців”, “владу Рад народу України без комуністів”, “диктатуру трудящих” тощо [27, с. 109]. В універсалі отаман Григор'єв проголошував себе Отаманом всієї України, а це свідчить про те, що він не бажав знову об'єднатись з С. Петлюрою чи ділити з ним владу.

У кінці травня проти повстанців було кинуте добірні більшовицькі військові частини під командуванням К. Ворошилова і О. Пархоменка. Після ряду кровопролитних боїв на Полтавщині отаман Григор'єв зі своїми загонами змушений був відійти на Херсонщину. Влітку 1919 р. його загони об'єдналися із загонами Нестора Махна і він був обраний командиром об'єднаної армії. Н. Махна було обрано головою реввійськради. 27 липня 1919 р. під час конфлікту між ними Н. Махно застрелив отамана Григор'єва. Деякі загони отамана Григор'єва приєдналися до повстанців Н. Махна [28, с. 179].

У своїй основі повстанський рух був соціальним. Мотиви національні, особливо в кінці 1918 р. і на початку 1919 р., відігравали у повстанців другорядну роль. Як вияв неорганізованої волі народних мас повстанський рух мав стихійний характер і ніколи не відзначався сталістю ідеології. Кожний отаман у своєму селі чи повіті діяв самостійно, без спільної програми, плану, тактики. Тому при низькому рівні національної свідомості місцевих повстанських ватажків, хаос ідеологічних хитань був типовою рисою селянських

повстань в Україні [29, с. 13]. Починаючи з літа 1919 р., ці настрої змінилися. Опинившись між двома ворожими силами – “червоними” та “білими” окупантами, деякі повстанці почали шукати виходу у встановленні контакту з фронтом УНР [30, с. 13]. Нерідко цим отаманам виділялися кошти на формування повстанських загонів. Головний Отаман С. Петлюра під час розмови з командиром 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченком пояснював: “Якщо бодай один із них виконає покладене на нього завдання ... моя підтримка їх виправдана” [31, с. 125].

Повстанський рух, незважаючи на свою чисельність, яка перевищувала бойовий чисельний склад Армії УНР у декілька разів, не зміг відіграти тієї вирішальної ролі, яку міг би. Створений у Кам’янці-Подільському Всеукраїнський повстанський комітет не спромігся розвинути своєї діяльності і об’єднати розпорошені сили повстанських загонів в Україні через певні причини. По-перше, повстанські загони діяли локально. Селяни обмежували свій повстанський рух до оборони свого села або волості, вирішували переважно соціальні проблеми. Боротьба за державність їх мало цікавила, за деякими винятками. Крім того, вплив більшовицької агітації на повстанські загони заважав розгорнути роботу Всеукраїнського повстанського комітету і давав простір для сваволі [32, с. 5]. Великий вплив мали також боротьбісти – це частина українських есерів, яка перейшла на комуністичні позиції, зробила невдалу спробу співпрацювати з більшовиками і була ними поглинута або знищена. За вказівкою Леніна уряд Х. Раковського погодився на співробітництво з українськими есерівськими партіями боротьбістів. Блок із боротьбістами, які мали колосальний вплив на селі і контролювали численні партизанські загони, був необхідний більшовикам для утвердження своєї влади в Україні [33, с. 83].

Не останню роль відігравав комунікаційний, тобто регулярний зв’язок із повстанськими отаманами, а налагодити його так, щоб вчасно інформувати, інструктувати і координувати було практично неможливо. Забезпечити ж повстанські загони фаховими інструкторами було важко, оскільки в армії відчувався брак відповідних старшин [34, с. 15].

Як відомо, в середині листопада 1919 р. члени Директорії – Ф. Швець, та П. Макаренко вслід за Є. Петрушевичем виїхали за кордон і передали всі свої права С. Петлюрі. Якраз у цей момент Кам’янцю-Подільському загрожувала армія Денікіна, і тому уряд УНР виїхав до Чарторії, на північ. Там було вирішено, що продовжувати регулярну війну неможливо і далі треба вести її у формі партизанської боротьби. 6 грудня 1919 р. частина армії УНР, під проводом генералів М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника, вирушила в зимовий похід – у запілля більшовиків та денікінської армії. С. Петлюра виїхав до Варшави, а члени уряду з І. Мазепою на чолі із частиною армії залишились на Поділлі для зв’язку між головним командувачем і армією [35, с. 537].

Під час зимового походу чимало повстанських отаманів встановлювали особистий або через посланців контакт із командним штабом або командирами дивізій. З цього приводу Ю.Тютюнник стверджував: “Своїми рейдами армія зробила великий позитивний вплив на активність повстанських організацій (тих, що стояли на платформі УНР). Але то була тільки частина того, що можна було зробити”, оскільки було недостатньо “кадрів досвідчених людей, котрих можна було б відрядити до повстанців” [36, с. 63].

Якби українські повстанські загони об’єдналися на чолі з Всеукраїнським повстанським штабом, що діяв в контакті з штабом Дієвої Армії УНР, то це була б у тих умовах непереможною силою. Та ті отамани, які не стояли на платформі УНР і породили таке

явище, як “отаманія”, ставили власну мету вище за державну. Такий стан партизанської боротьби був не в інтересах українського народу.

1. Шаповал Ю. Отаман // Довідник з історії України. – К., 2001. 2. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. – Детройт, 1973. 3. Там само. 4. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918. – Львів, 1997. 5. Кравчук М. Збройні Сили Української Народної Республіки // Право України. – 1998. – № 7. 6. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. Накладом проводу українських націоналістів, 1948. 7. Там само. 8. Шанковський Л. Григор’євщина – проблема й література // Календар “Провидіння”. – Філадельфія, 1966. 9. Верстюк В.Ф. Махновщина. – К., 1991. 10. Крип’якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) – Львів, 1992. 11. Мироненко О. Григор’євщина // Українське державотворення. Словник-довідник. – К., 1997. 12. Білокін С. Махно // Довідник з історії України. – К., 2001. 13. Мазепа І. Всупереч Отаманиціні // Народна газета. № 1, січень 1995. 14. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т.ІІ., 1966. 15. Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова “Україна в добі Директорії УНР” // Український історик, № 1 – 2, 1967. 16. Там само. 17. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т.ІІ., 1966. 18. Крезуб А. Повстання отамана Зеленого проти Директорії в січні 1919 р. 19. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т.ІІ., 1966. 20. Прохода В. Уваги до праці д-ра Матвія Стахова “Україна в добі Директорії УНР” // Український історик, №1-2, 1967. 21. Підкова І. Терпило Данило Ількович // Довідник з історії України. – К., 2001. 22. Там само. 23. Мироненко О. Григор’євщина // Українське державотворення. Словник-довідник. – К., 1997. 24. Шанковський Л. Григор’євщина – проблема й література // Календар “Провидіння”. – Філадельфія, 1966. 25. Мироненко О. Григор’євщина // Українське державотворення. Словник-довідник. – К., 1997. 26. Там само. 27. Там само. 28. Антонович О. Григоріїв (Григор’єв) Микола Олександрович // Довідник з історії України. – К., 2001. 29. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. – Детройт, 1973. 30. Там само. 31. Удовиченко О. Третя залізна дивізія: Матеріали до історії ВУНР: у 2-х т. Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1971. 32. Мазепа І. Всупереч Отаманиціні // Народна газета. – № 1, січень 1995. 33. Кульчицький С. Боротьбисти // Довідник з історії України. – К., 2001. 34. Вишнівський О. Повстанський рух і отаманія. – Дейтройт, 1973. 35. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. – К., 1992. – Т.ІІ. 36. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919 – 20. – Нью-Йорк, 1966.

І.Р. Малик

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (1918 – 1921 рр.) В ДОКУМЕНТАХ ТА МАТЕРІАЛАХ

© Малик І.Р., 2002

Подана та проаналізована історіографія досліджуваної проблеми. Зроблено акцент на неопубліковані архівні матеріали, опубліковані документи, періодичні видання та мемуари.

This article is dedicated to the studying of the topic and its showing in unpublished archival articles, published documents and in periodical issues.

З початку 1990-х років в Україні з’явилась можливість досліджувати маловідомі сторінки історії. Однією з таких “білих плям” була історія національно-визвольних змагань галичан 1918 – 1921 рр.